

SZABÓ MIKLÓS

Egy népvándorlás anatómiája

Szabó Miklós
régész
az MTA rendes tagja

A történelem és a régészet szembesítése

A kelta korszak az európai történelem közös fejezetei közé tartozik, tekintettel arra, hogy a kelta törzsek Írországtól a Fekete-tenger vidékéig, Németországtól és Dél-Lengyelországtól Észak-Olaszországig, illetve Macedóniáig meghatározó szerepet játszottak a késő vaskor gazdasági és kulturális fejlődésében. Ez a folyamat, amint a kelta vándorlások értelmezése mutatja, elsősorban nem hódításokon, hanem az expanziót követő megtelepülés során a helyi lakossággal való békés együttélésen, továbbá az etnikai és kulturális keveredés mechanizmusán alapult.

Az előadás egy esettanulmányt mutat be: a Kárpát-medencét, ezen belül a mai Magyarország területét érintő i. e. 4–3. századi kelta népmozgalmat, s ezen keresztül szemlélteti a történettudomány és a régészet viszonyát, kapcsolatrendszerét.

1940-ben született Szombathelyen. 1963-ban diplomázott az ELTE Bölcsészettudományi Karának régészet–latin szakán. 1980-tól a történettudomány kandidátusa, 1987-től akadémiai doktora lett; 1995-től az MTA levelező, 2001-től pedig rendes tagja.

Pályáját a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti osztályán kezdte, majd a Szépművészeti Múzeum antik osztályán folytatta. 1973 óta tanít az ELTE BTK Ókori Régészeti tanszékén, 1989-től tanszékvezető egyetemi tanár. 1993–1999 között az ELTE rektora, jelenleg a Régészettudományi Intézet professzora. 1988 óta a bibractei magyar ásatás és a magyarországi magyar–francia ásatások vezetője.

Könyvei és tanulmányai jelennek meg az ókori görög művészetéről, a kelták történetéről és művészetéről. Rendszeresen tanít külföldön (a Sorbonne-on, az École normale supérieure-ben, a Collège de France-ban).

Számos hazai és nemzetközi tudományos testület munkájában vesz részt; az Ókortudományi Bizottság, a Régészeti Bizottság korábbi elnöke; 2005-től az MTA II. osztályának elnöke; az *Acta Archaeologica* és az *Études Celtiques* szerkesztőbizottságának tagja.

Fő kutatási területe: az ókori görög és kelta régészet.

A történeti és régészeti megközelítés különbözősége

Diffúzió-elv:

a régészetben (etnológiában) alkalmazott elmélet, amely az evolucionizmussal szemben minden technikai újítást vagy kulturális változást egy vagy több, földrajzilag meghatározható kiindulópontból köti. Az európai őskor kutatásában meghatározó jelentősége volt V. G. Childe diffuzionista elméletének.

Radiokarbon forradalom:

a radiokarbon kormeghatározás kidolgozásával (W. F. Libby, 1949) lehetővé vált a szerves eredetű szénen tartalmazó régészeti jelenségek, egyes esetekben leletek abszolút korának meghatározása. Az elsősorban az egyiptomi kronológián alapuló hagyományos régészeti időrend adataihoz képest az új módszer révén jelentősen idősebb dátumokhoz jutottak a bronzkorban és az azt megelőző időszakokban. Ez az ősrégészet egészére kiható nagy horderejű változás jelentette az első radiokarbon forradalmat.

Az orosz évkönyvek legrégebb, úgynevezett Nesztor-krónikának nevezett változatában a 898. év eseményei között a következőt találjuk:

„*Vonultak a magyarok Kiev mellett a hegyen keresztül, amelyet ma magyaroknak nevezünk. Megérkezvén a Dnyeperhez, megállottak sátraikkal... Megjövén kelet felől a hegyeken keresztül... hadakozni kezdtek az ott élő frankokkal és szlávokkal.*”

A napkeletől napnyugatig vándorló nomád törzsekről elsősorban a falaik mögé húzódó, megtelepült népek feljegyzései alapján, az ő szemszögből alkothatunk képet, amely általában történetietlen perspektívába helyezve, főként a sérelmes mozzanatok, illetőleg a szembetűnő külsőségeket örökítette meg.

Ezzel szemben a régészet napvilágra hozza a különböző etnikai csoportok vándorlása révén elterjedő tárgytipusokat, ha úgy tetszik, az anyagi kultúrát. Az utóbbi felismerésnek az őstörténetbe való visszavetítése vezetett a **diffúzió-elv** előtérbe kerüléséhez, amely szerint az írásbeliség megjelenése előtti történeti folyamatok főszereplői a független etnikai csoportokhoz köthető kultúrák voltak, amelyek terjedése leginkább népelemek vándorlásának volt a következménye. Ezt a felfogást a **radiokarbon forradalom**, azaz a régészeti kapcsolatrendszerrel független datálási módszer megjelenése alapjaiban rendítette meg. Az objektív kronológia azonban csak azt árulja el, hogy a múltban mikor történt valami, de arra a kérdésre, hogy valójában mi történt, nem nyújt magyarázatot.

Ebben az új helyzetben felmerülő problémák értelmezése szempontjából különösen tanulságos az úgynevezett protohistorikus időszak, amikor az

Görög geográfiai ismeretek a keltákról

európai őstörténet addig névtelen szereplői az írott történelem látókörébe kerültek. A következőkben a keltákra vonatkozó ókori írásos forrásokat szembesítjük a régészeti emlékekkel.

A kelták az ókori írásos forrásokban

A kelták által lakott területet, a Keltikét Massalia (Marseille) északi szomszédságában, továbbá a Nyrax nevű kelta várost elsőként a milétoszi Hekataiosz említi, aki valószínűleg i. e. 548 és 475 között élt. Hérodotosz, a „történetírás atyja” i. e. 430 táján úgy tudta, hogy a Duna forrásvidékén kelták laktak. Alig egy fél évszázaddal később, i. e. 386 körül a gallok Rómát ostromolták, s ezzel a Mediterráneum történetének aktív szereplői lettek. Az eseményről – s ez rendkívüli jelentőségére utal – három görög szerző, köztük Arisztotelész, a filozófus is megemlékezett. (Zárójelben említjük meg, hogy a kelta, a gall és a galata eredetileg szinonimák voltak.)

A kelták itáliai betörése

Róma elfoglalása az úgynevezett **történeti kelta vándorlás** epizódjai közé tartozott. A jelző arra utal, hogy erről a népmozgalomról antik, elsősorban római források tájékoztatnak, vagyis nem egy, a régészet által rekonstruált invázióról van szó. A dél-galliai **vocontius**, tehát kelta származású Pompeius Trogus Augustus korában alkotta meg világkrónikáját, amelyet Justinus kivonata révén ismerünk. Ebben elmondja, hogy háromszázezer gallus indult útnak, hogy új hazát keressen. Ezek egy része, amely elfoglalta és felgyújtotta Rómát, Itáliában telepedett le, míg másik részük Pannoniában állapodott meg.

Történeti kelta vándorlás:

a kelták ókori forrásokból (elsősorban Pompeius Trogus és Titus Livius), illetve régészeti adatok alapján rekonstruálható, az i. e. 4. század elején történt elvándorlása Galliából (Champagne zónájából) Észak-Itáliába, illetve keletre, a Kárpát-medencébe, majd tovább a Balkánra, illetve Kis-Ázsiába.

Vocontius:

kelta törzs, amely a mai Provence észak-keleti részén élt. Területükön vezetett át az egyik legfontosabb kereskedelmi útvonal Gallia és Itália között. Legjelentősebb városuk Vasio (Vaison-la-Romaine) volt.

A kelta vándorlások Pompeius Trogus alapján

„A gallusoknak ugyanis nagy volt a sokaságuk, és szülőföldjük nem tudta befogadni őket, ezért háromezrezer emberüket új haza keresésére küldték, afféle »szent tavasz« ünnepséget rendezve. Ezek egy része Itáliában telepedett le, amely elfoglalta és felgyújtotta Rómát is; másik részük madaraktól vezetve (mert a gallusok mindenkinél jobban értettek a jósláshoz), a barbárok legyilkolása után behatolt az Illír-öbölbe, és Pannoniában állapodott meg.” (Justinus kivonata Pompeius Trogus Világkrónikájából, XXIV. könyv, IV. kaput, Horváth János fordítása.)

A kelta vándorlások elérik a Kárpát-medencét, majd a Balkánt és Kis-Ázsiát

Az i. e. 4. század elején a kelta néphullámok egyidejűleg érték el Itáliát és a Kárpát-medencét. Titus Livius, az Augustus-kor hivatalos történetírója, V. könyvének sokat elemzett 34. fejezetében egy, a Troguséval lényegében egyező hagyományt is megőrzött, amikor arról ír, hogy Galliából két kelta csoport egyidejűleg indult útra Itália és a Hercyniai-erdő irányába.

„A gallusok Itáliába érkezéséről a következőket tudjuk: Tarquinius Priscus uralkodása idején a biturixok tartották uralmuk alatt a Gallia egyharmadát lakó keltákat, ők adták a királyukat is, Ambigatust, akinek kiválósága és szerencséje a népet is hatalmassá tette. Uralma alatt Gallia annyira bővében volt terménynek és embernek, hogy a túlszaporodott lakosság kormányzása alig látszott lehetségesnek. S minthogy maga is élemedett korú volt, és le akarta venni országáról a tömeggé duzzadt lakosság ellátásának gondját, kijelentette, hogy nővére fiai, Bellovesust és Segovesust, e két vállalkozó szellemű ifjút elküldi valamely országba, amelyet az istenek madárjóslattal letelepülésre kijelöltek. Anynyi embert vihetnek magukkal, amennyit akarnak, hogy egyetlen nép se állhassa

A kelta vándorlások Titus Livius alapján

A balkáni kelta vándorlás
Pompeius Trogus alapján

útjukat. Sorsot húztak és Segovesusnak a Hercyniai rengeteg jutott; Bellovesust az istenek sokkal kellemesebb helyre küldték: Itáliába.” (Titus Livius: A római nép története a város alapításától, V. könyv, 34. kaput, Muraközy Gyula fordítása.)

A Hercyniai erdő földrajzi név a Rajna alsó folyása és a mai Kelet-Szlovákia között elterülő erdős, hegyes zónára vonatkoztatható. Vagyis a fogalom ugyan meglehetősen pontatlan, de az adott szövegösszefüggésben a dél felé egyidejű keleti irányú migrációra utal. Igaz, Livius ezt az i. e. 4. század elejénél több mint két évszázaddal korábbra teszi, ami – minden

Kelta népmozgalmak a balkáni
invázió kudarca után

Vae victis! (19. századi metszet)

valószínűség szerint – két különböző történeti hagyomány összeolvasztásával magyarázható. Amíg Titus Livius figyelmét a gallok itáliai fellépésére koncentrált, Trogustól megtudjuk, hogy a pannonok leigázása után, seregeiket felosztva, a kelták egy része Görögországba, a másik Makedóniába ment.

„Itt leigázták a pannonokat, és sok éven át viseltek váltakozó szerencsével háborúkat a szomszédaikkal. Azután sikereik növelésére, felosztva seregüket, egyesek Görögországba, mások Makedóniába mentek, és fegyvereikkel mindent leigáztak. Oly félelmetes lett a gallus név, hogy azok a királyok is, akiket nem bántottak, önszántukból hatalmas pénzüsszeggel vásárolták meg tőlük a békét.” (Justinus kivonata, uo.)

Az egyik, Belgiosz vezérletével, megsemmisítette a makedón trónbitorló, Ptolemaiosz Keraunosz seregét, a másik, Brennoszal az élén, Apollón delphoi szentélyét szándékozott kifosztani. A 280–279-es esztendő eseménytörténetéről görög szerzők, így Diodórosz, Pauszaniász is tudósítanak, és számos forrásból tudunk a delphoi invázió kudarcát követő visszavonulás epizódjairól: a kelták tráki királyságáról, a scordiscus törzs megtelepedéséről a Száva és a Dráva közötti területen, a Brennosz seregéből kivált kelták – akikhez később a galata népnév kapcsolódott – Kis-Ázsiába való átkeléséről.

Óir hagyomány és antik közhelyek

Ezekről a röviden felidézett vándorlásokról szárazföldi kelta hagyomány nem maradt fenn. Valójában eldönthetetlen, hogy a vocontius Pompeius Trogus származása révén birtokában lehetett-e ilyen eredetű információknak – ami elvben nem zárható ki. Érdeemes utalni az óir hagyományra, amely egy klasszikus megfogalmazás szerint „ablakot nyit az európai vaskorra”. A mitológiai ciklus egyik alkotása, a *Hódítások könyve* (Lebor Gabála), az Írországot előzőlő hét inváziót beszéli el, amelyek közül a legutolsóval érkeztek meg „Mil fiai”, azaz az írek ősei. Ez a forrás a fentebb tárgyalt népmozgalmak szemszögéből ugyan konkrét hozadékkal nem jár, de közvetett érv a vándorlásokra vonatkozó kelta hagyomány létezése mellett.

A felhasználható írott források a görög-római világ nézőpontját tükrözik, ahogy a bevezetőben fogalmaztunk, a falak mögött lévőként. A dél felé vándorló kelták a mediterrán világ államalakulataival találták szembe magukat. Az ebből következő, elkerülhetetlen ütközések véres konfliktusokat szültek, amelyek nyomán az ókori irodalomban a keltákról a rablás vágyától hajtott, halálfélelmet nem ismerő, kegyetlen barbárok képe alakult ki. Nyilvánvaló, hogy egyfajta közhely, görögül **toposz** született, amely alapján azonban jól érthető az ókori népek félelemkomplexusa, amely a rómaiak esetében a **tumultus Gallicus**ban, azaz a gallok által kiváltott pánikban (**timor multus**) nyilvánult meg. Más kérdés, hogy az erős félelem „technikai” következménye a háborúra való mozgósítás volt, vagyis a **metus Gallicus** politikai eszközként is felhasználhatónak bizonyult.

Toposz:

görög eredetű szó, magyar megfelelője: közhely. Gyakran használt történeti, irodalmi, zenei, képzőművészeti kifejezést jelent.

Tumultus Gallicus:

a rómaiak félelemkomplexusa
→ metus Gallicus.

Timor multus:

„erős félelem” (latin).

Metus Gallicus:

a gallok által kiváltott pánik a rómaiak körében.

Vae victis!

De visszatérve az inváziókra, az antik forrásokban az okok között nagy hangsúllyal jelenik meg a kincsvágy. Sokan emlékeznek a Livius által dramatizált eseménysorozat egyik csúcspontjára, amikor Rómában az ezerfontnyi arany váltságdíj mérlegelésekor a gallusok hamis súlyokat hoznak, és Brennosz kardját is a serpenyőbe dobja „*Vae victis*” (Jaj a legyőzöttek!) felkiáltással. De idézhetjük a delphoi kincsek elrablásának Trogusnál is olvasható mítoszát: a *tectosages* törzset Tolosába való visszatérte után halálos dögvész szállta meg, amely csak azután szűnt meg, amikor a szentségtörő módon szerzett aranyukat a tolosai tóba süllyesztették. Ez a történet, amely Trogusnál a „kapzsi nép” (*gens avida*) toposzának egyik alappillére, valójában minden alapot nélkülöz. Az i. e. 3. századi görög feliratok bizonyítják, hogy Delphoi sértetlenül vészelte át Brennosz kommandójának támadását.

Delphoi, Athéna Pronaia szentélye

A másik tényező az iszákosság, amely bőséges helyet kapott a görög és latin szerzőknél. Livius szerint egyenesen az itáliai bor zamata csábította arra a gallusokat, hogy az Alpokon átkeljenek.

A szentélyeket fosztogató kelták ábrázolása feltűnik a hellenisztikus etruszko-itáliai művészet alkotásain. A leghíresebb a Civita Alba-i terrakottafríz, amely a Marchében, Anconától mintegy negyven kilométerre került elő. Az anconai Museo Nazionale delle Marchében őrzött domborműveken a zsákmánnyal megrakott gallusokat Artemisz és Apollón megfutamítja. A hasonló jeleneteket megörökítő etruszk urnák vagy a campaniai Calesban készült reliefdíszű agyagszészék hátterében éppen úgy az i. e. 2. század gallellenes római propagandája áll, mint ahogy a delphoi eredetű tolosai aranyak legendájának megszületése is erre vezethető vissza.

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a 19. század végén a történetírás az ókori szerzőkével sok szempontból egyező képet alakított ki a kelta vándorlásról: kegyetlen barbár hordák, amelyek a kincsszerzés vágyától

A Civita Alba-i terrakotta fríz (részlet)

A roquepertuse-i szentély porticusa

Hésziadosz-féle aranykor-mítosz:

a görög mitológiai gondolkodás szerint arra az időszakra vonatkozik, amikor Kronosz uralma alatt az emberiség boldog és gondtalan állapotban élt. Hésziadosznál, Ovidiusnál az aranykort az ezüst-, a réz- és a vaskor követte.

Boiusok:

kelta törzs. Egy részük i. e. 400 körül Észak-Itáliába vándorolt, ahol kétszáz évvel később, i. e. 193-ban végleges vereséget szenvedett a rómaiaktól, és Pannonia északnyugati részébe költözött. Utóbbiak egy csoportja a helvétekkel visszajutott Galliába. Nevük Bohemia (Csehország) nevében maradt fenn.

Helvétek:

kelta törzs, amelynek hazája a svájci felföldön, az Alpok és Jura hegység között volt; i. e. 58-ban, germán támadásoktól fenyegetve, Galliába vonultak, Caesar azonban legyőzte és visszatelepítette őket eredeti lakhelyükre. Nevük Svájc latin nevében (Helvetia) maradt fenn.

sarkallva törtek be a civilizált népek földjére, Itáliába, Makedóniába vagy éppen Hellász területére. Ez a felfogás az ókortörténetben napjainkig kísért. Említsük meg, hogy nemrég egy kutató kiszámolta a delphoi szentélyből a kelták által elhurcolt arany mennyiségét. Ez annyira reális program, mintha valaki a **Hésziadosz-féle aranykor-mítosz** fényes aranyból készült embereinek súlyát akarná kikalkulálni.

A kincsvágy és a mértéktelen italozás – az ókori etnográfusok szerint – szinte kivétel nélkül jellemzi a barbár népeket. Ezek alapján a kelta népmozgalmak valódi indítékai nyilvánvalóan nem értelmezhetők. Mint ahogy természetesen olyan módon sem, ahogy az ókori hagyomány némelykor hajlamos volt a gallokat a végzet eszközeiként kezelni, akik ebben a minőségükben büntették meg az i. e. 4. század elején morális válságot megelőző Rómát, vagy jó száz évvel később az esküszegő gyilkos Ptolemaiosz Keraunoszt. A sebesült makedón király foglyul ejtése, majd lefejezése Trogus szerint a pánikkeltést célozta. Valójában ez az epizód a kelta vallásos elképzelések, nevezetesen az úgynevezett koponyakultusz ismeretében értelmezhető helyesen. Eszerint a koponya az isteni eredetű szent erő gyűjtőedénye, s a „levágott fej” a győztest megvédi a veszedelemtől, egészséget, gazdagságot biztosít számára. Titus Livius szerint L. Postumius Albinus fejét 216-ban a **boiusok** győzelmük után levágták, majd koponyáját aranyba foglalva szentélyükben helyezték el. A dél-franciaországi kelta kultuszhegyek feltárása Livius adatának hitelességét régészetiileg igazolta. Ez a kitérő azt példázza, hogy az ókori szerzők számára mennyire ismeretlenek voltak a kelták szokásai és vallásos elképzelései, s a különböző forrásokból merített információkat saját felfogásuknak megfelelően magyarázták.

Mi volt a vándorlások mozgatórugója?

Felvetődik az a lehetőség, hogy az i. e. 4–3. század nagy vándorlását a **helvétek** Caesar által leírt i. e. 58-as migrációja alapján értelmezzük. Ekkor a törzs teljes népessége útra kelt. Előzőleg azonban tizenkét városukat, négyszáz falujukat és számos tanyájukat felégették, hogy a hazatérésnek a reményétől is megfosszák a kivándorlókat. Caesar szerint a helvétek egész Galliát akarták hatalmukba keríteni, mivel kevesellték a birtokukban lévő földterületet. Valójában azonban ez az esemény egész más helyzetben zajlott le, mint a 4. század elején az úgynevezett történeti vándorlás. A helvétek számára ugyanis súlyos fenyegetést jelentett észak felől a germán terjeszkedés, délen pedig, ahogy Caesar írja, a „mi provinciánk” határolta Helvetiát. Ezen túl, az i. e. 1. század közepe körül a kelta világot belső konfliktusok osztották meg, egymással is szembeállítva a törzseket, sőt a törzsön belül a Róma-barát, illetőleg a Róma-ellenes érzelmű arisztokratákat.

Ezzel szemben az i. e. 5. század végén a keltaság első virágkorát élte. Érdemes felidézni, hogy Liviusnál, Pompeius Trogusnál vagy Plutarkhosznál is megtalálható a túlnépesedésre mint az elvándorlást kiváltó tényezőre való utalás. Lehetséges, hogy ez az ókori hagyomány hiteles eleme volt. Livius szerint a galliai biturixok királya, Ambigatus küldte el nővére fiait, Bellovesust és Segovesust, hogy letelepülésre alkalmas új területeket szerez-

ve országáról a tömeggé duzzadt lakosság ellátásának a gondját levegye. Trogus szerint a háromszázezer gall azért indult útnak, mert szülőföldjük már nem tudta eltartani őket.

A kelta vándorlások a régészet tükrében

Régészeti bizonyítékok a túlnépesedésre

Ezen a ponton kapcsolódik be a régészet a probléma vizsgálatába. A 20. század elején a német **Paul Reinecke** nevével fémjelzett irányzat a késő vaskor úgynevezett **La Tène-kultúrájának** megszületését az i. e. 5. század első felében a Mediterráneummal kialakult békés kapcsolatok számlájára írta. Ez a felismerés a kutatás számára új távlatokat nyitott, ennek ellenére azonban a 4. századi, úgynevezett történeti vándorlás értelmezése eleinte nem módosult.

Sőt sokan úgy vélték, hogy a görög és etruszk kapcsolatok kimutatása azt az ókori historiográfiai modellt hitelesíti, amely szerint a kelta inváziót éppen a mediterrán civilizáció javainak megismerése és azok megszerzésének vágya váltotta ki. Emellett olykor előtérbe került a 19. századi történetírásnak az ókorra is kivetített nemzetmítosza, mintha az etnikai különbözőség önmagában magyarázná a konfliktusok létrejöttét.

Az 1970-es évektől intenzívvé váló régészeti kutatások mutatták ki, hogy a kelta világ egyes régióiban az i. e. 5. század második felében a túlnépesedés egyértelmű jelei mutatkoztak. E tekintetben elsősorban Champagne-t és Csehországot kell megemlíteni, ahol egymástól mindössze két–öt kilométerre fekvő települések hálózata vált ismertté. Sőt a Marne-vidéken arra is fény derült, hogy az i. e. 5. század végén, illetve a 4. század elején számos temető használatával felhagytak. A jelenségre magyarázatot kereső kutatások fontos bizonyítékokat találtak arra, hogy a lakosság egy része elvándorolt, s hogy Itáliába való megérkezésüket az ottani kelta leletek alapján valószínűsíteni lehet. Hasonló érvek Csehország és a bolognai térség viszonylatában is felvetődtek.

Békés kolonizáció, „letárgyalt” vándorlások

Mindezek után érthető, hogy fokozatosan előtérbe került az úgynevezett történeti kelta vándorlások új értelmezése. Eszerint az elsődleges kiváltó ok az ókori szerzők által említett túlnépesedés, divatos kifejezéssel demográfiai robbanás lehetett. Az elvándorlás új települési területek szerzése érdekében szerveződött a népfeleslegből. Emellett egyre több lelet utal arra, hogy a kelták expanziója alapján véve békés szándékú kolonizációnak tekinthető, amely a mérsékelt övi Európa legtermékenyebb és egyben legsűrűbben betelepült vidékeiről indult ki, ahol a föld a lakosságot már nem tudta el-

Szeggel átvert koponya Dél-Franciaországból

Paul Reinecke (1872–1958): német ősrégész. Nevéhez fűződik a bronzkor és a vaskor alapvető, és módosított formában ma is használt periodizációjának kialakítása.

La Tène-kultúra:

az i. e. 5. században kialakult és a kontinentális európai területek rómaiak által történő elfoglalásáig létező, késő vaskori kultúra, amely a kelták tárgyi hagyatékát jelöli. A névadó lelőhely Svájcban, a Neuchâtel-i tó partján van.

A Slovensko Pravno-i kelta fibula,
i. e. 5. század második fele

Senonok:

kelta törzs, amelynek egy része elvándorolt Galliából az i. e. 5. század végén és az Adria itáliai partvidékén telepedett meg. Az i. e. 1. századból, a mai Yonne megye (Nyugat-Burgundia) területéről ismertek; nevük Sens városának elnevezésében maradt fenn.

tartani. A régészeti anyag egyúttal arra is utal, hogy a keltáknak már a bevándorlást megelőzően voltak kapcsolataik az adott területtel, ami úgy is értelmezhető, hogy konkrét ismeretek alapján határoztak a migráció útvonaláról és végcéljáról.

Erre utal az idősebb Plinius története az i. e. 5. században Rómában dolgozó helvét kovácsról, Helicóról, aki az itáliai terményekkel (bor, olaj, füge) vette rá honfitársait az invázióra. Tegyük ehhez hozzá, hogy ma egyre több kelta személynevet ismerünk az i. e. 4. századnál korábbi etruszk feliratokról. Ebben az összefüggésben áttörést jelentett a Bologna közelében lévő Monte Bibelében feltárt település és temető, amelyek leletanyaga a helyi etruszk lakosság és a kelták békés keveredését tükrözi.

Az utóbbi évek történeti kutatásainak fontos eredménye volt a dél felé irányuló kelta vándorlások ókori, ha úgy tetszik, „nemzetközi” összefüggésekbe való beillesztése. A szakirodalomban megjelent a „letárgyalt vándorlás” terminus technicus, ami azt jelenti, hogy a vándorló keltákat bizonyos feltételek mellett az adott térségbe behívták. Meggyőzően bizonyítható, hogy a kelták itáliai akcióinak hátterében az i. e. 4. század első felében az I. Szürakuszai Dionüszioszsal kötött etruszk- és Róma-ellenes szövetség állt. Ezzel összhangban került sor a **senonok** letelepítésére Picenumban, a szicíliai türannosz támaszpontja, Ancona környékén. A galaták pedig köztudottan I. Bithüniai Nikomédész hívására keltek át i. e. 278–277-ben Anatóliába, hogy azután – bonyodalmas eseményeket követően – Ankara térségében állapodjanak meg.

A Kárpát-medencébe irányuló kelta vándorlások

Áttérve a Kárpát-medencébe irányuló kelta vándorlás kérdésére, legelőször is le kell szögezni, hogy Itáliától és Hellásztól eltérően a kelták ebben a térségben nem konfrontálódtak államalakulatokkal, hanem hozzájuk hasonlóan törzsi szervezetben élő népekre bukkantak. Trogus szerint a letelepedés nem ment könnyen, minthogy le kellett igázni a pannonokat és hosszú háborúkat kellett vívni a szomszédokkal. A szöveg elemzése azonban kimutatta, hogy a történetírónak nem volt konkrét információja a vándorlás útvonaláról. Vagyis az általa említett konfliktusok hitelességét is fenntartással kell kezelni. Ezért célszerű a régészethez fordulni, hiszen a mediterrán térségtől eltérően az idevágó írott források amúgy is rendkívül ritkák, számszerűak és nemegyszer nehezen értelmezhetők.

Az 1940-es évek óta az archeológia a Kárpát-medence északnyugati részén az i. e. 4. századi temetőket tekintette a Pompeius Trogus által említett keleti vándorlás, s egyúttal a kelták legkorábbi megjelenése bizonyítékainak. A keltizációnak ezzel a modelljével szemben az 1970-es évektől merültek fel kétségek. Ez azoknak az ásatásoknak volt a következménye, amelyek Kelet-Ausztriában (Franzhausen, Ossarn), Délnyugat-Szlovákiá-

*Kelták a Kárpát-medencében,
i. e. 5–4. század*

ban (Bučány–Bucsány) és a Dunántúl északi felében (Sopron–Krautacker, Pilismarót–Basaharc) egyre több i. e. 5. századi leletet hoztak napvilágra. Ezek alapján az a következtetés fogalmazódott meg, hogy a 4. század elejére keltezhető kelta történeti vándorlást megelőzte a késő vaskori La Tène-kultúra hordozóinak néhány évtizeddel korábbi megjelenése, akik joggal tekinthetők a nagy népmozgalom előfutárainak.

A történeti kelta vándorlás keleti ága

Ez a fontos felfedezés azonban nem módosítja a fentebb említett felismerést, amely szerint az i. e. 4. század első felében Csehországot, Morvaországot és a Kárpát-medence északnyugati részét nagy népvándorlás érte el, amely a történeti kelta vándorlás keleti ágával azonosítható. Az útvonal a leletek elterjedéséből leolvasható: a migráció résztvevői a Duna-völgyét követve, a Bécsei-medence irányából jutottak el Magyarország területére. Feltűnő a temetők koncentrációja Burgenlandban, a Kisalföldön. Számos fontos lelőhelyet idézhethetünk: például Au am Leithagebirge, Mannersdorf, Sopron–Bécsidomb, Ménfőcsanak. Minden jel szerint a kelta csoportok több hullámban érkeztek: Kelet-Ausztria és Nyugat-Magyarország után a Dunántúl déli felén és Délnyugat-Szlovákiában temetőik a század harmadik negyedében, míg a Nagyalföld északi peremén, a szomszédos Nyugat-Romániát is beleértve, a 4. század utolsó évtizedeiben tűntek fel. Az utóbbival egyidejűleg megfigyelhető a kelta népesség előrenyomulása a Duna mentén Újvidék és Észak-Szerbia irányába.

Érdekes problémát jelent az 5. századi népesség sorsa a 4. századi „történeti” keltizálódás korszakában. A bučanyi temető használata például az 5. század legvégén megszűnt, a kelta nekropoliszok a 4. század második felében olyan lelőhelyeken találhatók (Kamenin–Kéménd, Chotin–Hetény,

*Kelta urnatemető Sopron mellett
(részlet)*

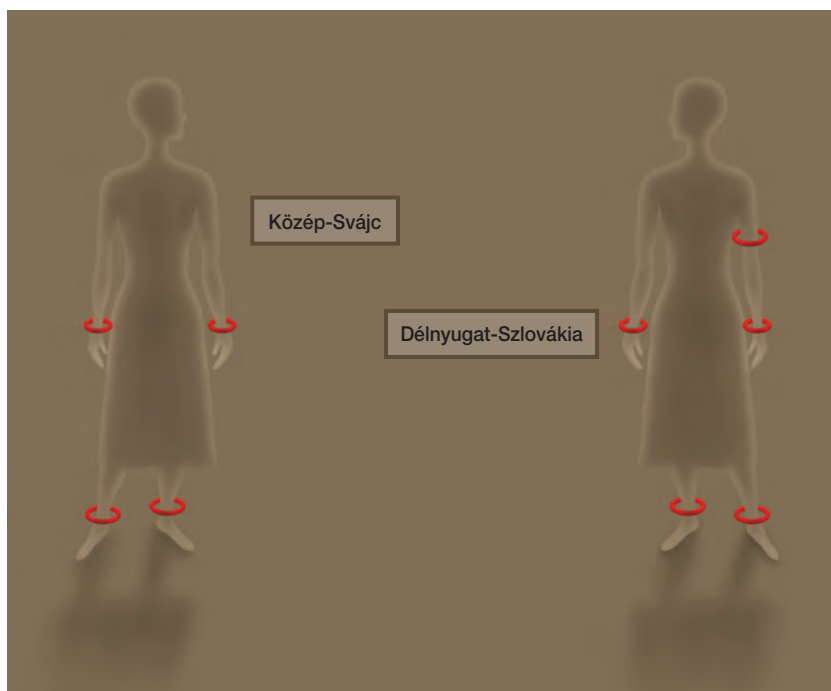

*Nyakpereg (torques) Svájcban,
i. e. 4. század vége*

Maňa–Nagymánya), ahol korábban a La Tène-kultúra nem mutatható ki. Ezzel szemben Sopron–Krautackeren az élet folytatódott, s az itteni lakosokkal békés szomszédi viszonyban éltek a 4. században érkező kelták, akik Sopron–Bécsidombon temetkeztek. Pilismaróton pedig a korábbi népesség a bevándorlók egy csoportját magába olvasztotta.

Az új hazát keresők származása

A Közép-Duna vidék i. e. 3. századi La Tène-anyaga eklektikusnak mondható, ami a tárgytypusok és a viseleti szokások elemzése alapján a lakosság heterogén összetételét tükrözi. A ménfőcsanakai közösség magja minden valószínűség szerint a svájci felföldről származik, és hasonló mondható el a Szlovákia területén az i. e. 4. század vége felé letelepült csoportok némelyikéről. Számolni kell továbbá Marne-vidéki, Rajna-vidéki és csehországi jövevényekkel is.

*Kelta női ékszerviselet,
i. e. 4. század vége*

A temetőelemzésből levont következtetések lényegében megfelelnek az ókori szerzők arra vonatkozó adatainak, hogy a kelta vándorlás különböző hullámai törzsi szempontból nem voltak homogének. Itália esetében nagyobb egységből kiszakadt frakciók (például a senonoké vagy a boiusoké) vittek magukkal különböző eredetű csoportokat. A keleti vándorlás résztvevői esetében az antik források egyáltalán nem említenek törzsneveket, csak általában beszélnek keltákról, gallokról vagy galatákról. Polübiosz az itáliai keltákkal kapcsolatban a *hetaireidák*at említi, amelyek átmeneti jellegű, elsősorban fegyveres „testületek” voltak. Indokolt tehát az a feltevés, hogy a vándorló csoportok valamiféle törzsen felüli vagy kívüli szervezetet alkottak. Az óír hagyomány is ismer hasonló struktúrát, a *fianát*, amely harcosok törzsen kívüli, időszakos csoportosulását jelenti.

A kelta sárcánypár-kardok
elterjedése, i. e. 4–3. század

Az előbbi feltevessel egybevág a fantasztikus állatpárral („sárcánypár”) díszített kardhüvelyek törzsi szervezettől független elterjedése Európa-szer-
te, az i. e. 4. és 3. században, Angliától Romániáig, Dél-Lengyelországtól a Pó-vidékéig. Ez az „inter-kelta” motívum feltehetően a hetaireiák emblé-
mája volt.

Új törzsi egységek: tectosages, scordisci

Másfelől viszont a vándorlások során új törzsi egységek kovácsolódtak
össze, amelyek azután tovább osztódhattak. Ez volt a helyzet a *tectosages*szel.
A név jelentése: a nép, amely tetőt keres. Trogus a törzset – eredetét tekint-
ve – Tolosa környékére lokalizálta, míg Caesar szerint őshazája a nevezetes
Hercyniai erdő volt. A kutatás mai állása szerint Trogus adatát semmi nem
támasztja alá: a törzs a Hellász elleni invázió idején formálódott, s annak
kudarca után egyik csoportja Anatóliában, egy másik Galliában tűnt fel,
míg egy harmadik töredék talán Pannoniában telepedett le.

Még egyértelműbb a helyzet a *scordiscus*okkal. A történeti és a régészeti
források egyaránt arra utalnak, hogy az etnogenezis színhelye az i. e. 4–3.
század fordulóján az észak-balkáni térség volt. Maga a törzsnév a helyszínen
felvett elnevezés: a *Szkardon orosz* (*Scardus mons*) hegynév alapján földrajzi
névre lehet visszavezetni. Az is kimutatható, hogy a Makedónia elleni invá-
zió előestéjén kialakuló törzs nem kelta (illír, pannon) elemeket olvasztott
magába. S itt ismét az archeológiáé a szó, amely a felvázolt folyamat számos
bizonyítékát szolgáltatta.

Végeredményben a ma ismert leletanyag elemzése alapján kézenfekvő az
a következtetés, hogy a Kárpát-medence a Makedónia és Hellász felé elvándor-
olni készülő keltáknak volt gyülekezőhelye, vagyis az expanzió háttér-
szá-
gaként működött. Feltűnő a lelőhelyek nagy koncentrációja Délnyugat-

Sárcánypárral díszített kardhüvely
(Kosd, i. e. 3. század)

*Kelta fibula Maňa-ból,
i. e. 4. század*

Szlovákiában az i. e. 4. század utolsó negyedétől, ahol különböző eredetű kelta csoportok fokozatos összeolvadása mutatható ki. De hasonló jelenségek a Kárpát-medencében másutt is megfigyelhetők, például Északkelet-Magyarországon. Minden valószínűség szerint ezekből a térségekből származtak azok a kelták, akiknek sírjait az egykori Jugoszlávia területén ásták ki, mindenekelőtt a szlavóniai Osijeknél (ma: Eszék), továbbá Belgrád–Karaburma és Pećine lelőhelyeken Észak-Szerbiában. Az utóbbi sírmező a későbbi római város, Viminacium territoriumán került elő, s olyan településhez tartozott, amely a 4. század vége felé jött létre, a 3. század első harmadában élte virágkorát, s a század közepe körül megszűnt. Vagyis Pećine a 280–279-es nagy expedíció egyik gyülekezőhelye lehetett az Al-Dunánál, közel a Morava torkolatához, ahonnan – a folyó völgyén keresztül – Makedónia felé vezet az út.

A pećinei nekropolisz negyvenhárom sírjából harmincnegyben nyugodtak kelták, kilencben pedig bennszületett illírek, akiket fegyvereikkel együtt hantoltak el. Hasonló keveredés mutatható ki Karaburmában is, egyúttal egyes sírmelléklet-kombinációk (például kelta fibula és egy pár illír fülbevaló egy női sírban) a kelta La Tène-kultúra és a helyi illír vagy illír–pannon hagyományok összeolvadását tanúsítják. Maguk a kelta eredetű tárgyak ugyanazt az eklektikus képet mutatják, mely Délnyugat-Szlovákiában vagy Magyarország területén figyelhető meg.

Az észak-balkáni La Tène-temetők vizsgálata fontos érvekkel támasztja alá azt a felfogást, amely a kelta vándorlás kolonizációs jellegét állítja, vagyis azt, hogy ezek a népmozgalmak a túlnépesedés problémájának megoldását célozták településre alkalmas új területek megszerzésével. S ami külön hangsúlyt érdemel, az a Karaburma és Pećine temetőiben tetten érhető békés folyamat, a bevándorló kelták és a helyi lakosság együttélésének és kulturális keveredésének nyilvánvaló szimptomája.

A kelták az Alföldön

Hasonlóan értékes információkkal rendelkezünk az Alföld területét érintő folyamatokról. Már említettük, hogy az i. e. 4. század vége felé a kelta csoportok keleti irányú terjeszkedése e terület északi peremét követte, tartós megtelepedésre azonban csak a balkáni invázió időszakában került sor. A 3. század első felében Kelet-Magyarországon La Tène-temetők egész sora jelenik meg: például Jászberény–Cserőhalom, Gyoma–Egei-halom, Kőrörszegapáti, Békéssámsón–Erdőháti-halom stb. Ugyanakkor a kora vaskori, úgynevezett **szkíta** temetők némelyike a század közepe körül La Tène-sírokkal zárult. Muhi–Kocsmadomb lelőhelyen viszont a kelta temetkezések egy korábbi szkíta nekropolisz sírcsoportjai köré illeszkedtek be, másutt pedig (Békéssámsón, Gyoma, Kistokaj) a régészet „kelto–szkíta” keverék sírmellékleteket regisztrál. Vagyis az Észak-Balkánhoz hasonlóan a kelta bevándorlók és az úgynevezett szkíta őslakosság békés együttélésére és keveredésére következtethetünk, ami újabb érv a kelták terjeszkedésének békés kolonizációs folyamatként való értelmezése mellett.

A magyarországi kelta régészet történetének fontos mérföldköve az autó-

Szkíták:

iráni eredetű nomád nép, amelyet Hérodotosz (i. e. 5. század) leírásából, továbbá a Pontus vidéki sztyeppék régészeti leletei alapján ismerünk. Régészeti hagyatékukat a i. e. 6. századtól figyelhetjük meg a Kárpát-medence keleti felében (például Zöldhalompusztá, Tápiószentmárton, Szentés–Vekerzug).

*Kelta edényégető kemence
(Sajópetri, i. e. 3. század)*

pálya-építést megelőző feltárásoknak köszönhető. A temetőelemzésre épülő fentebb összefoglalt megállapítások a Polgár és Sajópetri határában kiásott i. e. 3. századi települések alapján megerősítést nyertek. A La Tène-házakból – kelta leletek mellett – nem jelentéktelen szkíta típusú anyag jött napvilágra. Ezen túl az is kiderült, hogy a kelta megtelepedés helyszínének kiválasztásában fontos szempont volt az ércekhez (vas és réz) való hozzáférés és azok helyszíni feldolgozása.

A keleti kelta kulturális koiné

A kelta világ új hatalmi központja: a Kárpát-medence

Ezzel akár be is fejezhetnénk az előadást, hiszen megfelelő teherbírású, elsősorban a régészet által napvilágra hozott dokumentummal támasztottuk alá azt az értelmezést, amely szerint az i. e. 4–3. század úgynevezett történeti kelta vándorlása lényegét tekintve kolonizációs folyamat volt, amelynek elsődleges oka a túlnépesedés, célja pedig megtelepedésre alkalmas területek, azaz új haza keresése. Ennek békés jellege főként akkor bontakozott ki, amikor a kelták az övékéhez hasonló törzsi szervezetben élő népekkel kerültek kapcsolatba.

Ezzel a zárszóval azonban elsiklanánk a Kárpát-medence történetének késő vaskori szakaszát alapvetően meghatározó események értékelése felett. A terület a vándorlások következményeként az i. e. 3. században a kelta világ új hatalmi központja lett. A nyugati kelta világ civilizációjával való összehasonlítás eredményeként ma már világosan definiálható a keleti kelta kulturális **koiné** fogalma. A regionális vonások kialakulása nem kis mértékben azzal az etnikai és kulturális keveredéssel magyarázható, amelynek dokumentumait az észak-szerbiai és a kelet-magyarországi kelta temetők és te-

Koiné:

görög eredetű szó, jelentése közösség. Régészeti értelemben kulturális és művészeti keveredést jelent, amely két- vagy többgyökerű, adott térségre és korszakra jellemző keverékkultúrát, illetve -művészetet hoz létre.

*Maszkkal díszített aranygyöngy
(Szárasd–Regöly, i. e. 2. század)*

Kantharosz:

ivóedény, amelyet a perem fölé magasan felhúzott fülek jellemznek. A hellenisztikus eredetű forma egyik legszebb Kárpát-medencei példája a szobi kelta temetőből (i. e. 3. század) feltárt görög bronzkantharosz.

Álkantharosz:

a hellenisztikus fémkantharoszok mintájára kialakult kerámiaedény, amely a Közép-Duna-medencében az i. e. 3. században terjedt el. Gyakori jellemzője a perem fölé felhúzott fülek zoomorf (állatalakot utánozó) mintázása.

lepülések feltárása hozta napvilágra. A domináns tényező a déli kapcsolatrendszer volt, melynek működtetésében a scordiscus törzs kulcsszerepet töltött be. Nem véletlen tehát, hogy a Közép-Duna vidéket ez idő tájt határozott balkáni orientáció jellemezte.

Elsősorban a La Tène-időrend megszilárdulása volt a feltétele annak, hogy a balkáni vándorlásokat követő időszak kulturális összetevőit pontosan meg lehessen határozni.

Hellenisztikus hatások

A Kárpát-medencei La Tène agyagművesség egyik típusának, a nyugati kelta környezetben egyébként ismeretlen **kantharosz**oknak a vizsgálata azt a fontos eredményt hozta, hogy az edényforma nyúlánk, profilált talpú képviselői hellenisztikus hatást tükröznek, amely valószínűleg a térségbe eljutott görög bronzedényekre (például a szobi kantharosz) vezethető vissza.

A hellenisztikus hatás kiemelkedő jelentőségű példája a jászberény–cserőhalmi ivókürt, amelynek állat alakú végződése a görög tengeri sárkány, a *ketosz* típusát követi. A motívumátvétel színhelye azonban minden valószínűség szerint Trákia lehetett. Ezt az eredeztetést támasztják alá a maszkos üveggyöngyök, amelyek példányai legújabbban Polgáron és Sajópetriben kerültek elő. Tágabb értelemben a pun amulettek népes családjába sorolható

darabokról van szó, valójában azonban a típus a 4. század vége felé a Fekete-tenger vidékén készült és nagy népszerűségnek örvendett Trákiában és a keleti kelták körében. Ez a leletszituáció úgy értelmezhető, hogy az i. e. 3. század folyamán a tráki kelta királyság, Tülsz jóvoltából a Fekete-tenger hellenizált vidékei és a Kárpát-medence között régészeti kimutatható kapcsolat alakult ki.

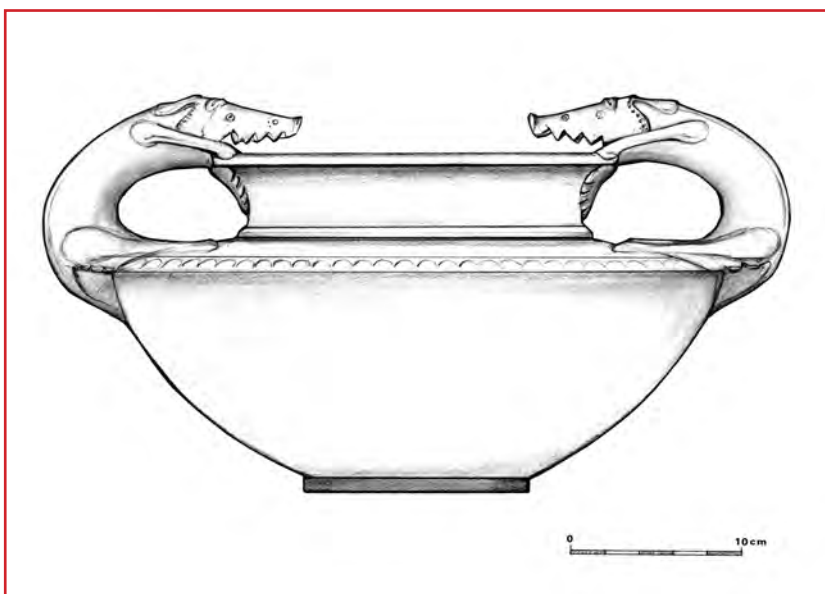
Mediterrán ihletésű balkáni hatások

A mediterrán ihletésű balkáni hatás fontosságát különösen jól szemlélteti az úgynevezett álfiligrán díszítésű ékszerek népes csoportja. A filigrán és a granuláció technikáját, amely a nyugati kelták körében akkoriban ismeretlen volt, a Kárpát-medence La Tène-műhelyei a *tráko-illír* kultúrkör közvetítésével vették át. Ennek leghíresebb példája a Szárazd–Regölyről származó két kincslet. Az ebbe tartozó aranyékszerek-típusoknak (filigrános csövek, szegmentált gyöngyök) jó párhuzamai vannak Makedóniából és Trákiából. Ezzel szemben a kerékamulették és a maszkos gyöngyök a La Tène-kultúra jellegzetes produktumai, talán az i. e. 3. század végéről, vagy inkább a 2. századból. A filigrán- és a granulációtechnika hatására az i. e. 3. század első felében az Észak-Balkán és a Morvaország közötti térségben alakult ki az a sajátos díszítőstílus, amelynek lényege, hogy a két említett eljárást öntött bronz ékszereken utánózták. Az utóbbiak között vannak fibulák és más ékszerek, s nem ritkák a valódi mesterművek. Közülük is kiemelkedik egy harcos sírjából származó áttört indadíszítésű karperec, melyet a ludasi temetőben tártak fel 2000-ben.

A keleti kelta művészeti koiné különleges alkotásai közé tartoznak a balkáni inspirációra visszavezethető **álkantharosok**, melyek füle gyakran állat alakú. Ennek a sorozatnak is Ludasról való a legjelentősebb képviselője: a két fül teljes alakú vaddisznót formáz. A keleti kelta művészet **szinkretizmusát** mi sem szemlélteti jobban, mint az a tény, hogy a zoomorf fülmotí-

Áttört díszítésű bronz karperec
(Ludas, i. e. 3. század)

Agyagkantharosz rekonstrukciós
rajza (Ludas, i. e. 3. század)

*Európa kelták által lakott területei
i. e. 200 körül*

Szinkretizmus:

különböző kulturális vagy művészeti törekvések, jelenségek keveredése, ötvöződése.

Latenizálódás:

az a folyamat, amelynek során a nem kelta eredetű népek átveszik a kelta kultúra tárgyi és művészeti elemeit, a kelták anyagi műveltségét.

vum a szkíta eredetű kancsók **latenizált** változatain is megjelenik, vagy hogy a lábatlani, tipikusan kelta urnát olyan bekarcolt állatküzdő-jelenet díszíti, amely a sztyeppei művészet ikonográfiai repertóriumából vezethető le.

Ez a szinte páratlanul gazdag panoráma nyilvánvalóan annak a békés kolonizációs folyamatnak a tükröződése, amely a kelta vándorlások legfontosabb Közép-Duna vidéki hozadéka volt.

Aktuális tanulságok

Végül, konklúzió helyett egy aktuális gondolat. Az európai egység ideája immár a realitás tartományába került át. Ennek jól érthető kísérőjelensége az az igény, hogy kutatni kell a közös történeti gyökereket. Aligha véletlen, hogy e tekintetben szinte paradigmátikus jelentőségű lett az ókori keltaság, amely Írországtól – ha nem is az Urálig, de legalábbis – a Fekete-tenger vidékéig húzódó hatalmas területeket érintő, közös kulturális örökséget mondhatott magáénak. Az úgynevezett történeti kelta vándorlás új értelmezése előtérbe állítja az asszimilációs képesség, az eltérő kulturális hagyományokra, a külső hatásokra való nyitottság alapvető fontosságát azokban a folyamatokban, amelyek az európai térség szereplőit konstruktív közösséggé kovácsolhatják össze.

Ajánlott irodalom

Caesar, Julius: A gall háború (ford.: Szepessy Tibor). Bp.: Helikon, 1968.

Filip, Jan: A kelta civilizáció és öröksége. Bp.: Gondolat, 1966.

Frey, Otto Hermann – Kruta, Venceslas – Raftery, Barry – Szabó, Miklós: Les Celtes. Milano: Palazzo Grassi, 1991.

Justinus: Világkrónika (ford.: Horváth János). Bp.: Helikon, 1992.

Kruta, Venceslas – Szabó, Miklós – Lessing, Erich: Les Celtes. Paris: Hatier, 1978.

Szabó Miklós: A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében. Bp.: L'Harmattan, 2005.

Szabó Miklós: A kelták (Fejezet a mérsékelt övi Európa ókori történetéből). *Élet és Tudomány*, 53. évf. 49. sz. (1998): 1539–1543.

Szabó Miklós: A kelták aranya. In: *Raczky Pál – Anders Alexandra – Szathmári Ildikó*: A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei, Bp.: MNM, 2000. 103–116.

Szabó Miklós: A kelták aratógépe. *Élet és Tudomány*, 21. évf. 6. sz. (1966)

Szabó Miklós: A kelták Magyarországon. *Élet és Tudomány*, 53. évf. 51/52. sz. (1998): 1636–1638.

Szabó Miklós: Bibracte: Tíz év magyar kutatásai az európai Mont Beuvray-program keretében. *Antik Tanulmányok* (Studia Antiqua), 43. Bp., 1999. 195–226.

Szabó Miklós: Fejedelmek, harcosok, kézművesek (A kelták). *Élet és Tudomány*, 53. évf. 50. sz. (1998): 1571–1576.

Szabó Miklós: Keleti kelta kulturális közösség. *Élet és Tudomány*, 54. évf. 1. sz. (1999): 8–11.

Szabó Miklós: Kelták nyomában Magyarországon. Bp.: Corvina, 1971.

Szabó, Miklós: Les Celtes de l'Est: Le Second Age du Fer dans la cuvette des Karpates. Paris: Editions Errance, 1992.

Szabó Miklós: Tumultus Gallicus. (Székkfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián) Bp.: MTA, 2000.

Szabó, Miklós – Kemenczei, Tibor – Kovács, Tibor: Celtes de Hongrie: X^E-IER siècles avant J.-C. Musée de Saint-Romain-en-Gal-Vienne, décembre 2001 – mai 2002. Paris – Lyon: Réunion des musées nat., 2001.

Titus Livius: A római nép története a város alapításától (ford.: Muraközy Gyula). Bp.: Európa, 1970.

